

ТАБУ — НА ДУМКУ, ЗАБОРОНА — НА СЛОВО

За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки

Революційний переворот у жовтні 1917 року відкрив необмежені можливості для впровадження на величезних просторах колишньої Російської імперії комуністичного світогляду. Оскільки значна частина населення не сприймала нової «релігії», то, окрім пропагандистських та агітаційних акцій, Радянська влада почала застосовувати адміністративний тиск. Першою «ластівкою» можна вважати Декрет Ради Народних Комісарів про пресу від 27 жовтня 1917 року. Він, по суті, забороняв видання будь-яких опозиційних засобів масової інформації. У розвиток цього декрету Раднарком 28 січня 1918 року прийняв постанову про Революційний трибунал преси, наділений широкими повноваженнями¹.

З перших днів свого існування вельми агресивно почала протидіяти опозиційним структурам і Надзвичайна комісія. Здобула вона право й на перлюстрацію (перегляд без відома адресата) кореспонденції. Цю функцію ВНК здійснювала за погодженням з Народним комісаром пошт і телеграфу. Такий порядок встановлював Декрет Раднаркому від 5 квітня 1918 року².

Працівники Військового поштово-телеграфного контролю надсилали у ВНК листи й телеграми, які, на їхню думку, становили інтерес для органів боротьби з контрреволюцією. Знайомили вони їх зі способами шифрованого листування, засобами тайнопису тощо³. З утворенням у грудні 1918 року Особливого відділу ВНК в його розпорядження перейшло відомство військової цензури (далі — ВЦ), котра займалася перлюстрацією кореспонденції до грудня 1921 року. Право на це давав Декрет Раднаркому від 10 лютого 1921 року «Про порядок огляду і вилучення поштово-телеграфної кореспонденції»⁴.

До компетенції ВНК входив перегляд поштово-телеграфної, перш за все міжнародної, кореспонденції, затримка й конфіскація листів і посилок⁵.

Найпильніша увага зверталася на інформацію, яка містила агітацію проти Радянської влади, скарги на радянські органи та їхніх представників, попередження про ревізії, арешти і обшуки, дані про ставлення населення до політики, здійснюваної партією та урядом, зокрема, до декретів про посівні кампанії, продподаток тощо⁶. Працівники цензури робили з них витяги, за якими оформляли так звані меморандуми⁷. А вже на основі меморандумів складалися документи для інформування партійних і радянських органів про громадську думку в тих чи інших регіонах країни, з тих чи інших питань.

Так, політичні зведення, підготовлені військово-цензурним відділенням при Катеринославській губНК на основі листів жителів губернії, складалися, як правило, з двох розділів: «Катеринославська губернія» та «Військові зведення». У першому містилися витяги з листів, де йшлося про соціально-економічну ситуацію в регіоні, в другому викладалася інформація про зміни

у військових частинах, дислокованих на території губернії⁸.

Опрацьовувалися і більш повні меморандуми, в яких знаходило відображення ставлення різних груп населення до подій, що відбувалися в різних країнах світу. Розділи носили назви: Америка, Німеччина, Болгарія, Італія, Палестина, Польща, Франція, Швейцарія і тд.⁹.

Під грифом «Цілком таємно» ці документи надсилалися обмеженому колу вищих службових осіб, зокрема, секретареві губкому партії, голові губвиконкому.

13 жовтня 1921 р. Раднарком затвердив Положення про військову цензуру ВНК, підписане В.І.Леніним. У ньому підкреслювалося, що «з метою збереження військової таємниці, попередження розголошення даних про злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захисту політичних, економічних і військових інтересів РСФРР встановлюється військова цензура друкованих творів, поштово-телеграфної кореспонденції та контроль за радіотелеграфними зв'язками»¹⁰. Центральним органом став підвідділ військової цензури інформаційного відділу ВНК, а на місцях створювалися відділення військової цензури і цензурні пункти при губНК, особвідділах¹¹.

Робота щодо вдосконалення цензури не припинялася. 21 грудня 1921 р. Раднарком РСФРР спеціальною постановою затвердив Положення про політичний контроль (далі — ПК). Відповідно до цієї постанови служба військової цензури ліквідовувалась, а натомість організовувалися відділи, відділення і пункти політичного контролю при Секретно-оперативному управлінні ВНК. На місцях структури ПК входили до складу секретно-оперативних підрозділів губернських НК. У повітах політконтроль здійснювали уповноважені ВНК.

Після реорганізації ВНК в ДПУ 6 лютого 1922 р. Президія ВЦВК в законодавчому порядку надала органам ДПУ право «здійснювати контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією в інтересах гарантування безпеки Радянської держави»¹².

Політбюро ЦК РКП(б) на своєму засіданні 22 березня 1922 р. визнало за необхідне об'єднати всі види цензури в одному відомстві (при Народному комісаріаті освіти, далі — Наркомпросі), залишивши, однак, під керівництвом ДПУ нагляд за друкарнями. Очолювати цензуру мали особи, призначені Наркомпросом, з помічниками від військового відомства й ДПУ¹³. На основі рішення Політбюро було опрацьоване Положення про цензуру. В ньому визначалися також функції органів політконтролю.

Поступово сфера діяльності органів політконтролю розширювалася. На середину 1922 р. працівники ПК виконували вже такі обов'язки: вели контроль за друкарнями, книжковими складами, магазинами та іншими підприємствами, що видавали й розповсюджували друковані видання; переглядали всі друковані видання, топографічні карти, фотографії, кінострічки, поштові марки, що вивозилися за кордон і ввозилися в

республіку; здійснювали нагляд за театрами, кінематографом, цирком та іншими видовищними підприємствами¹⁴.

Фактично апарат ПК перетворився у виконавчий орган для втілення в життя установок ідеологічних та цензурних відомств. Підтвердження цьому знаходимо в циркулярному листі Політконтролю ДПУ від 21.11.1923 р.: «В умовах НЕПу, який дав деякі легальні можливості непролетарським елементам, існує дві точки зору на боротьбу з ворогом на ідеологічному фронті: точка зору побиття ворога по лінії агітаційно-видавничій, т.зв. літературна форма, і боротьба по чекістській лінії. Досвід показав, що остання форма боротьби найбільш життєва... Отже робота ПК повинна спрямовуватися в русло систематичного висвітлення діяльності преси і видовищ. Два методи: звіти й агентурний шлях. Необхідно діяти політично тактовно...»¹⁵.

На основі наказу ДПУ РСФРР від 14.09.1922 р. органи військово-політичної цензури на місцях було реорганізовано в пункти політичного контролю за пресою, видовищами, поштою і телеграфом. З метою об'єднання всіх видів цензури при губернських та повітових політосвітніх комітетах створювались управління у справах преси. У наказі зазначалося, що «з метою збереження військових, політичних і економічних таємниць Республіки, а також запобігання небажаним для радвлади напрямом у виданнях державних, кооперативних та приватних органів..., котрі видають, випускають і сприяють розповсюдженню друкованого й усного слова всіх видів і родів, за органами ДПУ встановлюються такі функції:

У повітах — перлюстрації всієї поштово-телеграфної кореспонденції; попередній контроль радіотелеграм; контроль і спостереження за друкарнями, літографіями, металографіями; облік кількості й шрифту всіх швидкодрукуючих верстатів і машин; нагляд за правильним веденням обліку й реєстрації всіх замовлень за встановленою формою; контроль за виконанням приписів губвідділу у справах преси; контроль і нагляд за книжковими складами, крамницями та ін. закладами, що продають книжкові товари; контроль за діяльністю театрів, кінематографів та ін. народними видовищами»¹⁶.

Отже, ПК ДПУ контролював різні сфери духовного життя народу. Та помилкою було б вважати, що ДПУ тим самим перетворився в головний цензурний орган. Політконтролери ДПУ стежили за виконанням приписів відомчих апаратів цензури: Головліту, Управління у справах преси та ін. Управління у справах преси, наприклад, здійснювало попередню цензуру підготовлених до друку творів, а також реєструвало установи й осіб, які бажали організувати видавництва й приступити до випуску друкованої продукції. При накладанні адміністративних стягнень політконтролери були зобов'язані погоджувати свої дії з відділами виконкомів і виконувати рішення лише від імені останніх¹⁷. Такий порядок діяв і в Україні.

До 1925 р. організаційно і функціонально ПК утвердився як

невід'ємний підрозділ ДПУ й державної системи у цілому. Документи того періоду дозволяють у повному обсязі розкрити роль і завдання цієї служби.

Відповідно до встановленого порядку в підрозділи ПК на місцях надходила майже вся друкована продукція. ПК один примірник газети щотижня надсилав до інформаційного відділу ОДПУ (м. Москва), 1 примірник — до ДПУ УСРР, 1 прим. — до губернського ПК. Наприкінці року матеріали звітні йшли до Української книжкової палати. Неперіодична продукція (книжки, брошури), а також періодична — журнали, бюлетені — пересилались у двох примірниках в ДПУ УСРР, а 1 примірник через місцеві ПК — в Українську книжкову палату (надалі – УКП). Інші друковані матеріали: афіші, плакати, листівки, звернення; «твори» канцелярського характеру (накази, циркуляри, оголошення), — також йшли до УКП через губернські ПК. Секретні й напівсекретні видання, що набиралися в друкарнях, надходили лише до місцевих ПК¹⁸.

Починаючи з 1923 р., усі власники й директори друкарень та етикеточних майстерень зобов'язані були передавати до ПК ДПУ п'ять, а з 1925 р. — два примірники афіш, листівок, циркулярних листів, газет, оголошень, членських квитків, мандатів тощо¹⁹.

Усі рукописи під час здачі до друкарні повинні були мати дозвіл Головліту або його представників на місцях. Гранки ж показували працівникам ПК для звірки з матеріалом, дозволеним Головлітом, «для подальшого друкування й випуску у світ». Усі види продукції, звільнені від цензурування Головлітом, з друкарні випускалися тільки з дозволу працівника ПК. Він зв'язувався з Головлітом, а потім самостійно вирішував, що робити далі: викреслював ті чи інші місця в тексті, відправляв матеріали на передрук або й конфіскував тиражі взагалі.

Політцензори, приймаючи рішення про заборону обнародування тих чи інших відомостей, керувалися вказівками Головліту, циркулярами ДПУ, документами партійних органів. Так, наприклад, 21 березня 1923 р. ДПУ УСРР розповсюдило телеграмою постанову ЦК КП(б)У від 17.03.1923 р., яка рясніла заборонами вміщувати у пресі дані про експорт хліба, про курси золота, срібла, іноземної валюти на вільній біржі²⁰.

ДПУ віддавало розпорядження місцевим ПК перешкоджати появі у пресі повідомлень про приїзд до Росії нафтопромисловця Сінклера, про викриття контрреволюційних організацій, навіть про концесії, якщо не було дозволу Головного концесійного комітету при Раднаркомі УСРР. Не допускалась інформація про самогубства й злочини, вчинені на ґрунті безробіття і голоду, про фальшивомонетників. Лише після одержання відповідного дозволу місцеві ДПУ могли оприлюднювати матеріали про бандитизм, розкриті злочини. Заст. голови ОДПУ Г.Г.Ягода підписав телеграму, в якій містилася вимога до працівників ПК «...встановити контроль і чистку друкованих творів, а в разі виявлення відомостей про хлібний експорт — вилучати. Матеріал про порушення систематично

надсилати ОДПУ»²¹.

Головліт направляв у ПК списки матеріалів, які в повідомленнях засобів масової інформації, в тому числі Російського телеграфного агентства (РОСТА) й Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), належало викреслювати²². Списки були досить довгими і складались, як свідчать джерела, з урахуванням відомчих інтересів. Прикладом може слугувати «Список управлінь, заводів, складів, підвідомчих Головному управлінню військової промисловості і не дозволених для публікації в пресі»²³.

Нагляд за поліграфічними підприємствами усіх видів і типів включав точний облік: а) усіх діючих, тимчасово не діючих та нововведених потужностей. Указувалася їхня точна адреса, приналежність (державне, кооперативне, приватне), зазначалося, хто давав дозвіл на виробництво, звідки закуплено обладнання; б) машині верстатів, шрифтів, кліше та інших зразків друкарського набору, відливального матеріалу; в) реєстрація особового складу²⁴.

В обов'язки працівників ПК, як уже вказувалося, входив контроль за книгарнями, складами, кіосками, бібліотеками. Вони вели облік торгових осіб, працівників книжкових підприємств. Власники чи керівники подібних підприємств зобов'язані були повідомляти політконтроль про наявність у них виданої до 1920 р. продукції, а також про закордонні видання до 14-15 числа кожного місяця. ПК здійснював ревізії книгарень, звіряючи видання зі списками Головліту, і вилучав заборонену літературу²⁵. Конфіскація друкованих видань відбувалась, таким чином, під диктовку Головліту. Згодом такі заходи набули характеру кампаній.

Вилучали найрізноманітніші видання. Наводимо витяги з документів ДПУ, «спущених» місцевим ПК, і доданих до них списків Головліту. Перечитуючи їх сьогодні, не знаєш — плакати чи сміятись. Отже, «...забороняються: Каменев «Партія і троцькізм», Анатольєв «Кормчий», Карел Чапек «Фабрикація Бога», Я.Колас «Вибрані білоруські казки» (тупоголові «вчителі» вважали, що збірка, «розрахована на дитячого читача, може завдати останньому великої шкоди», позаяк «усі казки у цій збірці пронизані символічною чортівнею»). У «чорні списки» потрапили твори Маргерит «Жінка в дорозі», Онишенка «Ткалі», «Битий шлях», «Творці майбутнього», єврейський ілюстрований і відривний календар на 1925 рік. Протягом десяти днів мали бути вилучені з бібліотеки «Жовтнева казка» Ю.Будяка, «Гуцульські образки» Г.Хоткевича. Перелік, складений войовничими невігласами, настільки довгий, що потребує окремої публікації. До заборонених зараховували навіть твір батька радянського металозварювання Є.О.Патона «Залізні мости». Мабуть, і в ньому запідозрили антирадянські «інтонації».

У місцеві ПК надходило безліч вказівок. «...При одержанні цього конфіскувати книгу «Кот в сапогах». Іноді вказувалося лише прізвище автора (Перро, наприклад,) без назв творів, або назви без прізвищ авторів. На

книжковому ринку конфісковувалась релігійна література: “Священна історія Старого і Нового завітів”, підручник “Тропа к православию” (чому б ви думали? “через релігійні афоризми”)²⁶.

Важко, іноді просто неможливо, визначити критерії заборон: Головліт не полюбляв обґрунтовувати свої дії, а ДПУ – тим паче. Причиною “табу” могли стати політичні зміни, перестановки в керівництві, розгромна стаття в газеті “Правда” та подібні “аргументи”.

Якщо звести заборони до загального знаменника, то вони такі: конфісковувалось усе, що хоч якоюсь мірою не відповідало усталеним ідеологічним постулатам, тобто, література есеро-меншовицька, анархічна, релігійна, богословська, містична, кооперативна, кадетсько-монархічна, старі підручники, белетристика²⁷.

Заборонялись також видання, що “збурюють національну ворожнечу, прославляють монархію, демократично-конституційний устрій, проповідують порнографію, книги про оккультизм (чорну та білу магію) і подібна літературна макулатура»²⁸. Проскрипційні списки Головліту були настільки обширні, що до них потрапили навіть загальноновизнані шедеври вітчизняної й світової літератури. Скільки талановитих творів пропало в рукописах, скільки яскравих імен замовчано, затоптано! Важко навіть уявити, якої шкоди інтелектуальному розвитку суспільства завдала духовна інквізиція.

Цензура не поширювалася на твори, написані з позицій соціалістичного реалізму, адже вона душила лише критичну думку й свіже слово. З життя радянських людей заідеологізовані інтелектуали вилучили цілі пласти культурних цінностей, духовних скарбів народу.

Контроль за інакомислячими поширювався на всі сфери духовного життя. Навіть на базарі людина не могла продати книжку, заборонену Головлітом: її позбавляли права на торгівлю, а книжки конфісковували. Продаж тих чи інших видань, творів мистецтва з аукціонів дозволявся лише після одержання дозволу ДПУ²⁹. Органи ПК стежили й за тим, щоб підручники не друкувалися без дозволу методо-політичної комісії; забезпечували дотримання монополії випуску творів російських і радянських класиків³⁰.

У ці роки цензура чимало попрацювала й на терені формування культу В.І.Леніна. У 1924 р. вийшло грізне роз'яснення ОДПУ: «Після смерті Великого вождя пролетаріату В.І.Леніна почали з'являтися, поряд з хорошими скульптурними витворами й портретами, твори невмілих і злостивих малярів, які, зображаючи т. Леніна та інших вождів пролетарської Революції, дають небажане уявлення про їхню зовнішність і абсолютно недопустимі для продажу. При виявленні подібних знімків, портретів, статуєток необхідно їх конфісковувати й висилати по одному примірнику нам». У ПК ДПУ також ретельно стежили за тим, щоб портрети Леніна не з'являлися на цигаркових і сірникових коробках, носовичках, кульках тощо.

Йшла негайна реакція на випадки невідповідності тих чи інших виготовлених виробів дозволеним комісією з увічнення пам'яті В.І.Леніна еталонам³¹.

Багато сил і часу забирало у політконтролерів інформування партійних і державних органів. Завдяки перлюстрації кореспонденції вони мали чимало фактів для складання зведень і бюлетенів. Так, працівники групи політконтролю Катеринославського відділу ДПУ щомісячно готували «Інформаційний бюлетень про життя, настрої і ставлення частин Червоної Армії, розташованих на території Катеринославської губернії, до Радвлади». Їхня тематика поступово розширювалася. У 1923 р. бюлетені мали розділи: дисципліна, політстан, культосвітробота, економ-санітарний стан, ненормальності і злочини.

Про характер інформування можна судити за витягом з листа червоноармійця однієї з військових частин. У листі додому в червні 1923 р. він, зокрема, писав: «Ми з політруками сперечаємося кожного дня через податки. Говоримо в очі політрукові, що в старі часи життя було кращим, менше податків було..., а зараз з селянина шкіру деруть»³².

У 1925 році тематика бюлетенів знову поповнилася повідомленнями про стосунки командного складу з червоноармійцями, дезертирство з армії. У бюлетенях знаходимо скарги на умови життя у військових таборах, на те, що під час демобілізації забирали обмундирування. З перлюстрацій взято думки військовиків про ймовірність війни, смерть Фрунзе, святкування річниць революцій 1905 та 1917-го років.

Йшлося в бюлетенях і про релігійні переконання червоноармійців. «Для мене свята пройшли дуже марудно. В нас усі комуністи обрядилися в попів і давай по місту ходити, сміятися з Бога. Носять ікону й кричать: «Якщо ти Матір Божа, то покарай нас, але ти не зумієш». Я два дні не міг їсти, так важко було мені на душі» (листа написано 11.01.1923 р.). Або ще витяг: «...Прийняті новобранці майже усі українці, серед них багато з петлюрівським душком. Політпрацівники по-українськи говорити не вміють, так що справа не зовсім благополучна» (лист 31.01.1923 р.). Ще одне свідчення: «Їсти дають мало — більше голодні, ніж ситі, на сніданок нічого нема, один суп. Хліб з'їдаємо відразу, тому що до хліба нічого немає» (лист від 25.12.1922 р.)³³.

Така інформація несла, безумовно, подвійне навантаження: ознайомче та «для вжиття заходів».

Величезну за обсягом роботу органи ПК виконували в підрозділах митниць. Вони переглядали друковані твори, рукописи, креслення, фотографії, кінострічки, грамплатівки та багато іншого, що вивозилося і ввозилося з-за кордону. Згідно з інструкцією, працівники ПК розкривали всі бандеролі, щоб пересвідчитися, чи не схована тут під обкладинками дозволених в РСФРР видань нелегальщина, білогвардійська література. У такий спосіб використовувалися, приміром, обкладинки газети «Накануне» для «Голоса России».

Не допускалося ввезення в країну книжок видавництва «Жизнь й книга», «Глагол», французької газети «Журналь», творів О.Герцена й Ф.Тютчева, виданих за кордоном. У цілому, з 1923 року надходження книжок класиків російської літератури припинилося взагалі, оскільки була оголошена державна монополія на випуск їхніх творів. Водночас ставилася й інша мета: не допускати «експорту» творів тих великих письменників і мислителів, чиї погляди в чомусь не збігалися з офіційними³⁴.

Та були й винятки. Без затримки проходили через митниці відправлення, адресовані в ЦК РКП(б), членам Президії ЦВК, виконкомові Комінтерну, президії ДПУ. Предмети, котрі, на думку працівників ПК, могли зашкодити революції, затримувалися і пересилалися в ДПУ.

На вивіз кінострічок потрібен був дозвіл фото-кіновідділу Наркомпросу (далі — ФКО). Якщо його не було, то стрічку на місці переглядали в ПК і одразу ж вирішували, конфіскувати чи переслати у ФКО. Рукописи, що мали вигляд твору, переправлялися на перегляд у Головліт. Посилки, котрі везли громадяни, проглядалися повторно, якщо пильне око політконтролера помічало щось «не те» в обшивці, печатках, навіть мотузках. Вівся облік усіх посилок. На кожному відправленні контролер ставив візу й власноручний підпис: «До видачі адресату перешкод немає», «Затримано», «Належить поверненню через недотримання умов ввозу й вивозу»³⁵.

Стежили й за радіомовленням. Зокрема, працівники ПК вживали заходів до нерозповсюдження Іноземних радіоперехоплень та інформацій, вели облік усіх радіостанцій, перевіряли особовий склад служб радіомовлення «на предмет політичної благонадійності»³⁶.

Окремої розмови заслуговує нагляд ПК ДПУ за всіма видами видовищ, діями цензурно-репертуарних органів Наркомпросу. Працівники ПК мали: 1. Вести облік театрів, кінематографів, цирків, клубів, народних будинків та інших видовищних установ; 2. Стежити за тим, щоб усі п'єси, куплети, конспекти лекцій, предмети, відібрані для громадських оглядів і таке інше, діставали посвідчення Наркомпросу, а всі кінострічки — дозволи ФКО. В разі розходження з чинними інструкціями контролери ПК мали право клопотатися про відміну дозволу Наркомпросу. На першу вимогу політконтролера директори театральних та інших видовищних установ мусили давати оригінали текстів п'єс, окремих номерів програм для звірки з виконанням їх на сцені³⁷.

Наказом ДПУ УСРР № 69 за 1925 рік сфера контролю видовищ іще більше розширилася. До неї включалися кінопрокатні й кіновиробничі контори й фабрики, студії, кабаре. Керівники цих установ зобов'язувалися щомісячно надсилати дані про особовий склад, а також анкети своїх працівників до ДПУ.

Контроль за репертуаром включав два етапи. Перший полягав у тому, що представники ПК входили до складу місцевих репертуарних комісій з правом вирішального голосу, і до нього зобов'язані були прислухатись інші

члени реперткому. Другий етап включав перевірки ПК дозволів на вистави, лекції, доповіді, диспути, виданих Головним репертуарним науковим комітетом Головополітпросу УСРР, Вищою кінорепертуарною комісією УСРР (далі — ВКРК), іншими відповідними органами.

Занудство ПК не мало меж. Контролери стежили, чи вилучено з тексту місця, вказані ВКРК, щоб на сцені актори не допускали імпровізацій, навіть недозволеної міміки. Працівники ПК особисто відвідували видовища, для чого за ними бронювалися безкоштовні місця³⁸. Наступного дня контролери подавали рапорти, в яких перераховували найдрібніші відхилення. Зрозуміло, що кожен з них робив оцінки відповідно до свого інтелекту, освіченості, а то й амбіцій.

Ще більше простору для суб'єктивних оцінок, інколи — прямих знущань над творчими працівниками давало інквізиторам від мистецтва доповнення до одного зі списків п'єс, заборонених Головним репертуарним комітетом, надіслане ПК ДПУ на місця. Політконтролер мав вирішувати, чи не містить твір (вистава): 1. ідеологічної (або політичної) контрреволюції; 2. містики; 3. суто міщанської, бульварної вульгаризації тем, особливо революційних; 4. порнографії (необхідно, вказувалось у роз'ясненні, відрізнити фарси цинічні й альковні від п'єс, насичених здоровою і міцною еротикою); 5. проявів шовінізму»³⁹.

Органи безпеки, входячи в раж у справі виявлення «ідеологічно шкідливих» матеріалів, почали претендувати на перегляд усієї культурної спадщини з погляду відповідності її радянському способу життя. У телеграмі ОДПУ від 21.07.1925 р. усім працівникам системи приписувалося «...брати до уваги, що переважна більшість поточного оперного репертуару є для нас настільки ідеологічно чужа і в художньому відношенні відстала, що доводиться говорити... лише про певну терпимість щодо цього репертуару... Опері «Снігуронька», «Аїда», «Демон», хоч і є ідеологічно неприйнятними, але з цілого ряду об'єктивних причин проти їх дозволу в окремих випадках заперечувати не слід... Постановці повинен передувати перегляд тексту опери з метою усунення найбільш негативних моментів, як у тексті, так і в музиці опери».

Ось з чого почали надягати на червоних коней мистецтва сірі хомути недолугості. У список тих, чию творчість треба було «підчищати» увійшли Римський-Корсаков, Даргомижський, Чайковський, Мусоргський, Россіні, Пуччіні, Моцарт. Варті уваги й примітки до цього примітиву: «Цареву наречену» необхідно підкоригувати, усунути з неї надмірності в частині прославлення царя. При постановці опери «Травнева ніч»... вимагати від режисера, щоб фантастична частина опери була представлена як сон Левка... Обов'язкова сцена виборів царя; трактовка у постановці опери повинна бути такою, щоб співчуття глядачів було не на боці старої, зникаючої «хованщини» (це про оперу Мусоргського «Хованщина»). Подібні «мистецтвознавчі» опуси доповнювались, у разі необхідності, конкретними

приписами.

Не обійшло ДПУ своєю увагою і репертуар артистів видовищних дійств, навіть мандрівних труп. У циркулярах зазначалося: «Гастролі безробітних артистів, які прибули з-за кордону, носять балаганно-халтурний характер, позбавлений усякого мистецтва й інколи шкідливий для робітничої аудиторії. ПК здійснює попередній і наступний контроль. Якщо за місцевими умовами репертуар не підходить — забороняти й повідомляти в ГВ ДПУ»⁴⁰.

Місцевим ПК рекомендувалося звертати увагу на «жанр вулиць» мандрівних труп «артистів кабацького кшталту». «Ці пісеньки складаються з непристойностей, порнографії та іншої романтики хуліганства, де єдине почуття — хтивість і ревності... Це породження корчми... треба зживати»⁴¹.

Артисти, які мали дозвіл на виступи перед публікою, прибувши на гастролі, обов'язково реєструвалися в місцевому ПК ДПУ. Міліція за цим стежила пильно. У випадку будь-яких порушень або коли представник ПК ДПУ вважав репертуар артиста безідейним, його чи трупу негайно висилали за межі регіону.

Працівники політконтролю перевіряли наявність мандатів і в заїжджих лекторів. Сидячи в аудиторії, вони ревно стежили, щоб доповідач «не ухилявся від основного смислу первісних тез, даючи нові положення й формулювання, за своїм змістом політично шкідливі», а також не давав «явно міщанського трактування шлюбу, не допускав злостивої критики діяльності Радвлади з інтелігентської точки зору»⁴².

Добралися ПК ДПУ і до розважальних вечорів. У циркулярі губерньського відділу ДПУ від 12.08.1924 р. констатовалося, що «останнім часом одним з найрозповсюдженіших номерів естради є виконання танців... фокстрот, джазбанд та ін. Як породження західноєвропейського ресторану, ці танці спрямовані, безумовно, на найнижчі інстинкти. При скупості й одноманітності рухів вони, по суті, являють собою «салонну» імітацію статевого акту і всякого роду фізіологічних розбещень. На ринку насолод розгубленого американо-європейського буржуа, котрий відпочиває від подій в гостроті хтивих рухів, фокстроти, природно, повинні зайняти почесне місце.

Але в трудовій атмосфері радянських республік, що перебудовують життя і відкидають стиль міщанського занепадництва, танець повинен бути іншим — бадьорим, радісним, світлим... Окремо ні фокстроти, ні інші ексцентричні варіанти для публічного виконання допущені бути не можуть. ...Так само необхідно уникати їх в оперетці та інших сценічних творах, окрім тих випадків, коли вони органічно введені в музичну партитуру або необхідні як елементи дії...»⁴³.

«Мистецтвознавець» Ягода звертав увагу навіть на те, що в робітничих клубах з'являються «афіші неприпустимо закличного характеру...» — «Танці до ранку», «Маскаради з призами», що зриває політпросвітню лінію культурної роботи»⁴⁴.

Інквізиторський нагляд вели не лише за творчим життям, а й за особистим. Щодо цього циркуляри вимагали вести контроль і за «...вечорами приватних громадян шляхом інформування»⁴⁵.

Однак, непрогнозована, творча артистична натура знаходила шляхи самовираження. І на цей випадок були інструкції. Політконтролери мали «...звертати увагу на порнографію й похабні витівки з боку артистів, які робляться ними для задоволення низьких смаків публіки, шляхом специфічного поруху обличчя, виголошення окремих фраз і виконання тексту, з наданням останньому абсолютно іншого відтінку ніж той, який був дозволений під час попередньої реєстрації»⁴⁶.

За такі «штукарства» працівник ПК зобов'язаний був притягати до відповідальності і виконавця, і керівника установи. Ось приклад: «1923, 17 жовтня. Я, політконтролер Павлоградського відділу ДПУ Латишевський, під час наступного перегляду поставленої групою громадянина Тарасенка п'єси «Украдене щастя» у 5 діях Товгобочного виявив, що під вищезазначеною назвою ставиться п'єса «Душегуби» у 5 діях Товгобочного, котра значиться в списку заборонених п'єс, внаслідок чого мною і складено даний акт у двох примірниках». У записці на ім'я начальника йшлося: «Прошу Вашого дозволу на оштрафування Тарасенка в адміністративному порядку на суму «__» карбованців золотом і притягнення до відповідальності відповідно до ст. 187 КПК УСРР. Політконтролер _____»⁴⁷.

Згадаймо крилате визначення, що з усіх видів мистецтв для нас найважливішим є кіно. Зрозуміло, що ДПУ не могло обминути своєю увагою цієї вказівки. У Спеціальному положенні вказувалося, що «з метою погодження дій органів Головополітпросвіти й Політконтролю щодо попереднього перегляду й видачі дозволів на право публічної демонстрації кінострічок й фактичного контролю за недопущенням антирадянських, антихудожніх і розкладницьких картин, встановлюється порядок, згідно з яким усі публічні демонстрації кінофільмів підпадають під контроль і нагляд органів ПК ДПУ; програми кінофільмів реєструються в ПК; у випадках порушень складаються протоколи; в усіх кінотеатрах виділяється одне місце для політконтролю ДПУ».

У ПК ДПУ надходили списки заборонених до прокату кінофільмів від Вищої кінорепертуарної комісії. До них додавалися роз'яснення на зразок: «дозволяти детективні картини лише у виняткових випадках», або «з урахуванням місцевої специфіки». Навіть до реклами кінострічок були претензії — боялися «американізації реклами»⁴⁸.

Під наглядом Політконтролю в країні перебувала й фотосправа. В інструкції від 24 липня 1923 р. ставилася вимога, щоб «усіма фотографіями заходилися за встановленою формою прошнуровані й пронумеровані книги для запису замовлень і відбитків знімків». Книги завірялися органами ПК ДПУ. Негативи за першою вимогою пред'являлися ПУ ДПУ. Здійснювалися систематичні ревізії. Коротко кажучи, ПК ДПУ виконували роль «сита», що

запобігало проникненню в пресу «ідеологічно шкідливих фотознімків»⁴⁹.

Здійснювався контроль за реалізацією грамофонних платівок, особливо «релігійного змісту».

Мабуть, немає такого куточка в храмі культури, куди б не заглянула ідеологічна інквізиція. Прочитую ще два документи. Першій – «Про обслуговування музеїв і виставок». Цей лист підписано 23.12.1925 р. заступником Голови ДПУ України К.Карлсоном. Він констатує, що до цього часу діяльність органів ПК полягала в боротьбі з появою серед експонатів таких, котрі «служать зброєю контрреволюційного, антирадянського і релігійно-сентиментального впливу на відвідувачів». Другий — телеграма ДПУ УСРР, в якій наказувалося: «Не дозволяти святкування ювілею художника Репіна, що має бути цими днями. Питання погоджено з ЦК КП(б)У»⁵⁰.

Красномовне зізнання: органи державної влади не мали права втручатися в дії політконтролерів. Завдання, напрямки дій ПК ДПУ визначали комуністичні партійні інстанції.

Заради справедливості, слід зауважити, що серед політконтролерів траплялися люди порядні, освічені, совісні. Вони не приховували, що роль духовних жандармів їх не приваблює. На це керівництво ДПУ УСРР відповіло телеграмою від 25 травня 1925 року. «ПК пророблена велика робота, — мовилося в ній. — Вилучення 3-х мільйонів контрреволюційних застарілих книг, повна очистка книжкового ринку, ретельна цензура друкованих видань, контроль за друкарнями, репертуаром... (Разом з тим — *Авт.*) зберігається іронічне ставлення до роботи по контролю за пресою, видовищами». ДПУ УСРР нагадало, що у зв'язку «з напором на ідеологічному фронті робота політконтролю набуває особливо важливого значення»⁵¹. Тотальний контроль за думками, світосприйманням, художніми уподобаннями не затухав, а з роками все посилювався. До чого це призвело — загальновідомо.

Наостанок зробимо деякі висновки. Після введення непу класова й ідеологічна політика партії більшовиків увійшла в суперечність з економічними законами ринкової економіки. Але неп розглядався нею не як тривала політика, а як певний тимчасовий відступ для виходу з економічної кризи. Разом з тим, ВКП(б) ні в якому разі не збиралася поширювати економічний плюралізм на політику, ідеологію. Вона з підозрою ставилася до інтелігенції, яка здебільшого критично оцінювала теорію і практику комуністичного будівництва.

Не забуваймо, що то були за роки... Розруха. Не вгамовані соціально-політичні пристрасті. Різке погіршення матеріального становища найбільш незахищених соціальних верств населення. Це породжувало в багатьох ностальгію за більш-менш влаштованим побутом у недалекому минулому. Зрозуміло, такі настрої не могли не відбитися в художній творчості, у свідомості найчутливішого прошарку — інтелігенції. Під тиском реального

життя не мали й не могли мати особливого успіху агітаційно-пропагандистські ідеологічні шаблони і штампи більшовизму.

Тоді й запустили в дію репресивний апарат. Вже восени 1922 р. за межі країни вислали понад 200 антикомуністично настроєних представників творчої еліти. Нова влада намагалася будь-якою ціною перетворити інтелігенцію у слухняне знаряддя своєї політики, обмежити духовне життя жорсткими рамками комуністичного світогляду. Не випадково розширювалися повноваження і права каральних органів (згадаймо, хоча б, повернення до практики позасудових розправ), включаючи політконтроль за інакомисленням. Втілюючи партійні директиви, установки цензурних відомств, такий контроль, по суті, трансформувався у стерилізацію духовного життя в дусі ідей марксизму-ленінізму.

Виникає питання: чому так сталося, адже на чолі наркомпросів Росії та України стояли такі високоосвічені люди, як А.В.Луначарський, Н.К.Крупська, М.М.Покровський, Г.Ф.Гринько, В.П.Затонський та багато інших? Біда, мабуть, полягала в тому, що вони й самі поділяли, а то й розробляли, постулати офіційної політики. Саме А.В.Луначарському та О.М.Горькому приписують розробку теорії соціалістичного реалізму, «в основі якої лежить глибока партійність і народність, висока художня майстерність, віра в торжество ідей Великого Жовтня»⁵². Чи не з цього почала всихати пишна крона багатовікової культури, літератури, мистецтва?

Тоді, як і в наступні роки, у ці сфери безкарно, безпардонно, самовпевнено втручалися такі невігласи, як Г.Ягода та подібні до нього. Вони все робили, щоб якнайширше впровадити табу* — на думки; заборони, обмеження — на слова, звуки, фарби.

У країні формувалася система бездушної експлуатації розуму і праці людей в ім'я надуманих ідеалів і амбіційних намірів керівної верхівки. Директивами, циркулярами, постановами намагалися затулити сонце знань, обмежити прилучення людей до величезних надбань світової й вітчизняної культури.

Об'єктивне дослідження умов виникнення її функціонування механізму ідеологічного диктату у 20-х роках дає змогу краще вивчити безжальну, криваву сталінську машину тотальних репресій.

Віктор ЧЕНЦОВ

ПРИМІТКИ

¹ Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. I. – С. 24-25, 432-434.

² В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1927). – М.: Политиздат, 1987. – С. 319.

³ Декреты Советской власти. – М., 1959. – Т. II. – С. 52.

* Табу (полінез.) — У первісних людей заборона на якийсь предмет, дію, слово, думку тощо.

-
- ⁴ В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1927). – С. 319.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 3361. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 42.
- ⁶ Державний архів Запорізької області. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 34-35.
- ⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1303. – Арк. 36.
- ⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 20-21.
- ⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 634. – Арк. 102.
- ¹⁰ В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1927). – С. 569-572.
- ¹¹ Державний архів Харківської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 83.
- ¹² В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1927). – С. 570.
- ¹³ Там же. – С. 570.
- ¹⁴ Там же. – С. 632.
- ¹⁵ Звезда. Орган Екатеринославского губисполкома, губкома КП(б)У. – 28 октября 1922 г. – С. 4.
- ¹⁶ ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 114.
- ¹⁷ Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 4, 6.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 69; Спр. 160. – Арк. 83-87.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 315. – Арк. 127.
- ²⁰ Там само. – Арк. 137-139.
- ²¹ Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 15.
- ²² Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 37.
- ²³ Там само. – Спр. 315. – Арк. 114, 116.
- ²⁴ Там само. – Спр. 278. – Арк. 16.
- ²⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 8-15.
- ²⁶ Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 15.
- ²⁷ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 135.
- ²⁸ Там само. – Спр. 6. – Арк. 36, 76, 78, 108.
- ²⁹ Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 8.
- ³⁰ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 17.
- ³¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 71.
- ³² Там само. – Спр. 160. – Арк. 112.
- ³³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1997. – Арк. 68.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1759. – Арк. 1-67; Спр. 1908. – Арк. 39.
- ³⁵ ДАДО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 6.
- ³⁶ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 71.
- ³⁷ Там само. – Спр. 6. – Арк. 21, 48.
- ³⁸ Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 16.
- ³⁹ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 137.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 160. – Арк. 78.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 16. – Арк. 89.
- ⁴² Там само. – Спр. 6. – Арк. 3.
- ⁴³ Там само. – Спр. 160. – Арк. 134.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 94.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2112. – Арк. 47.
- ⁴⁶ ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 87.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 125.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 138, 142.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 60, 66, 75.

⁵⁰ Сборник обязательных постановлений Екатеринославского губернского исполкома. – Екатеринослав, 1923. – С. 241.

⁵¹ ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 13.

⁵² Там само. – Спр. 315. – Арк. 187.